

Geloof in het vertrouwde

Continuïteit en verandering in religieuze praktijken en morele oriëntatie in Zuid-Limburg

Kim Knibbe

Dit proefschrift beschrijft de aard en plaats van religie in hedendaags Zuid-Limburg tegen de achtergrond van de veranderingen in de Nederlandse samenleving en de rooms-katholieke kerk sinds de Tweede Wereldoorlog.¹ Bij de beschrijving en analyse van hedendaagse religiositeit in Zuid-Limburg ga ik vooral in op de rol van religie in morele oriëntatie. Vooral lokaal ingebedde vormen van religie waar mensen uit de Zuid-Limburgse gemeenschappen aan deelnemen komen aan bod. Deze studie situeert zich theoretisch gezien in het debat rondom secularisatie: klopt de secularisatiethese nog wel? Hoe kunnen we begrijpen dat oude vormen van religie toch niet geheel verdwijnen, en er allerlei nieuwe vormen bijkomen?

Hoofdstuk 2 beschrijft de veranderingen in het morele discours in de katholieke kerk, vooral de veranderingen die gevolgen hadden voor de 'gewone gelovigen'. Gedurende de eerste naoorlogse jaren vond een consolidatie plaats van de katholieke zuil die katholieken zou moeten beschermen tegen de gevaren van de moderne tijd. De greep van de geestelijkheid op het geloofs- en morele leven van mensen werd via verplichte biecht en het onthouden van de sacramenten aan zondaars geperfectioneerd (het 'mechanisme van de sacramenten').

Vanaf eind jaren vijftig van de vorige eeuw transformeerden discourses over seksualiteit, zonde en de rol van de biecht sterk. Deze veranderingen heb ik samengevat onder de noemers 'van moraliseren naar psychologiseren' en 'van een hiërarchische kerk naar fluïde democratie'. De kerk werd niet langer voorgesteld als een sacraal instituut waarbuiten geen heil te vinden zou zijn, maar als 'Gods volk onderweg'.

Vanaf de jaren zeventig reageerde Rome op de vooruitstrevendheid van de Nederlandse katholieken met het aanstellen van een aantal uiterst conservatieve bisschoppen, zoals bisschop Gijsen in Limburg. Het Romeinse beleid heeft in Limburg diepe sporen achtergelaten en leidde tot polarisatie en marginalisatie van progressieve katholieken in het bisdom Roermond. Desondanks geloofden de vele actieve progressieve katholieken dat de weg die zij waren ingeslagen onherroepelijk was.

¹ K. KNIBBE: *Geloof in het vertrouwde: continuïteit en verandering in religieuze praktijken en morele oriëntatie in Zuid-Limburg* (Uitgave in eigen beheer); prijs € 15,-, te bestellen bij mevr.dr. K. Knibbe, KE.Knibbe@fsw.vu.nl. Promotie: 22 maart 2007, Vrije Universiteit Amsterdam; promotores: prof. dr A.F. Droogers en dr E.J.J. Jacobs.

In hoofdstuk 3 worden de ontwikkelingen in de kerk beschreven vanuit het perspectief van een aantal 'gewone gelovigen' in Welden² van de vooroorlogse generatie. Er blijkt een grote discrepantie te bestaan tussen de manier waarop zij terug kijken op de veranderingen in de katholieke kerk en de representatie van het verleden, zoals die door progressieve katholieken en wetenschappers wordt gegeven. In hun herinnering waren de veranderingen in de kerk allesbehalve een 'onvermijdelijk' gevolg van de benauwde jaren vijftig, maar iets dat van boven werd opgelegd en waaraan zij erg moesten wennen. Dit betekent niet dat er voor de veranderingen geen sprake was van rebellie en woede ten opzichte van de kerk, integendeel, maar dit werd meestal opgelost met de gedachte: 'ik ga niet voor meneer pastoor naar de kerk, maar voor God'. Het leidde niet tot de gedachte dat 'de kerk' zou moeten veranderen.

Tijdens de interviews bleek dat veel mensen hadden geleden onder de strenge toepassing van het 'mechanisme van de sacramenten'. Velen vonden het nog altijd pijnlijk om deze verhalen te vertellen. Dit is de andere, sterk geïndividualiseerde kant van de controle die de katholieke geestelijkheid uitoefende.

Uit de verhalen blijkt voorts dat de veranderingen in de kerk de mensen in eerste instantie troffen via het veranderende gedrag van de priesters en kape-laans: zij gingen vrijer met vrouwen om, sommigen kregen vriendinnen en trouwden zelfs. Dit werd door velen gezien als verraad: zij waren altijd met hel en verdoemenis bedreigd, en nu hielden de geestelijken zelf zich niet aan hun eigen regels. Desondanks had dit volgens henzelf weinig gevolgen voor hoe zij zelf over seksualiteit en moraal dachten. Vooral de oudere vrouwen hadden grote moeite met de 'losbandigheid' van jongeren. Zij zagen het gedrag van jonge meisjes allesbehalve als een bevrijding, maar als het resultaat van een gebrek aan (zelf-)respect.

In de jaren tachtig werd een conservatieve pastoor aangesteld in Welden, een groot contrast met de vorige pastoor die erg progressief was. De nieuwe pastoor stelde zich veel autoritairder op en probeerde zijn neoconservatieve idealen door te voeren op een manier die velen tegen de borst stuitte. Het resultaat was dat het dorpsleven verstoord werd en dat de rol van de parochiekerk tot een minimum werd teruggebracht. In andere dorpen, met een minder tumultueuze geschiedenis, is deze rol vaak iets groter en staat de kerk dichter bij de gemeenschap. Hoewel Welden een specifieke geschiedenis van polarisatie heeft, die grotendeels is bepaald door de pastoors in kwestie, blijkt uit verhalen uit de dorpen rondom dat het aanstellen van zogenaamde 'jonge' neoconservatieve pastoors (zogenaamde 'Gijsianen') vaak leidt tot grote verontwaardiging.

Hoofdstuk 4 geeft een beschrijving van de plaats die religie inneemt in Zuid-Limburg, en die wordt aangeboden via zaken als rituelen en instituten, maar ook via 'commerciële' religieuze en spirituele repertoires die te koop zijn middels

² Dit is een pseudoniem.

boeken en services. De plaats en aard van religie moeten vooral begrepen worden vanuit de ambivalente relatie van mensen in de lokale gemeenschappen tot religieuze autoriteit. Hoewel het 'zelf' en de subjectieve beleving steeds belangrijker worden, betekent dit niet dat religieuze autoriteit volledig heeft afgedaan. Religieuze autoriteit wordt op een *veilige afstand* gehouden, en wordt geëvalueerd in relatie tot 'het vertrouwde': de bekende wereld, familie, vrienden, de lokale gemeenschap. De morele integriteit van dit domein moet blijikbaar worden beschermd tegen de macht van (geïnstitutionaliseerde) religie.

Tijdens het onderzoek werden soms verhalen over 'slechte pastoors' verteld. Uit deze verhalen sprak grote morele verontwaardiging. Het stereotype van de slechte pastoor bleek erg sterk te zijn, en vormde voor veel mensen de antithesis voor alles wat zij voor goed en juist hielden. Veel van deze verhalen betroffen het gedrag van zo'n pastoor rondom sterven en begraven; dan komt het instituut van de kerk binnen in een familie in crisissituatie en beide partijen moeten dan onderhandelen over de manier waarop aan de laatste rituelen vorm wordt gegeven. De sacramenten spelen hierin een grote rol: voor de familie is het belangrijk dat iemand sterft 'met alle sacramenten': dat is de traditie, het ideaal van een mooi sterfbed. De lijn van het bisdom en van de neoconservatieve pastoors is om zoveel mogelijk de formele voorschriften van de katholieke kerk te volgen. Een pastoor die de regels streng toepast verstoort dit ideaal op pijnlijke wijze. Rondom dit moment heeft de kerk een grote macht in handen. Het bisdom en de neoconservatieve pastoors wakkeren de angst voor deze macht aan door het uitsluitende karakter van de sacramenten te benadrukken. In sommige gevallen, wanneer mensen bang zijn dat hun eigen pastoor moeilijk zal doen (bijvoorbeeld bij euthanasie of echtscheiding) wordt er gezocht naar een andere, meer flexibele priester.

De katholieke kerk wordt door veel mensen van de naoorlogse generaties gezien als ouderwets: de morele voorschriften van de kerk gaan direct in tegen de algemene Nederlandse consensus. Toch geven mensen er meestal de voorkeur aan om niet de confrontatie aan te gaan met deze voorschriften, zolang de kerk zich onthoudt van actieve bemoeienis met het domein van het vertrouwde. De verankering van morele waarden in intermenselijke relaties blijkt belangrijker dan de vraag of zij consistent zijn op het abstracte niveau van discours. Dit blijkt ook uit de manier waarop een pastoor als 'slecht' wordt afgeschilderd: niet omdat hij ongelijk heeft, maar omdat hij ongevoelig is en mensen schoffeert met zijn strikte toepassing van de regeltjes.

Voor de naoorlogse generatie is de kerk ook belangrijk, hoewel deze groep mensen er minder mee te maken heeft. De kerk fungeert voor hun niet als morele autoriteit, maar als teken van continuïteit met het verleden van hun ouders. In hun spreken over de kerk komt het woordje 'toch' veel voor: ondanks alle bezwaren laten zij hun kinderen 'toch' dopen, en 'toch' de communie doen. Anders zou het in de ogen van de vooroorlogse generatie lijken dat zij iets niet goed hebben gedaan. Daarnaast geven veel ouders van jonge kinderen aan dat zij hun kinderen 'toch' het besef van iets 'meer' willen meegeven. Ook voor de

lokale basisschool is het belangrijk om het label 'katholiek' te behouden; een basisschool die niet katholiek is wordt niet gezien als 'eigen' aan de dorpsgemeenschap.

Katholieke rituelen en de katholieke identiteit zijn dus belangrijke markeringen van het domein van het vertrouwde en van continuïteit met het verleden. Zij vervullen daarin een andere rol dan die voorzien is door de katholieke kerk zelf. Door het voortdurende belang van deze markeringen blijft ook de 'angst' en ambivalentie tegenover religieuze autoriteit bestaan, zoals blijkt uit de verhalen over 'slechte pastoors': pastoors zijn nodig, maar zij hebben ook de macht om deze markeringen van continuïteit met het verleden van een geheel andere, ongewenste betekenis te voorzien.

Van katholieke zijde wordt op allerlei manieren ingesprongen op de gelegenheid tot 'missie', die wordt geboden door de behoefte aan deze rituelen en de katholieke identiteit van scholen. In het pastoraal centrum huist een bloeiende boekhandel in religieuze en levensbeschouwelijke boeken en worden cursussen aangeboden. Deze cursussen blijken opnieuw, en voor veel deelnemers op onverwachte wijze, inhoud te geven aan de term 'katholiek' (of eigenlijk, christelijk). Dit wordt in hoofdstuk 6 verder besproken.

Daarnaast komen echter ook repertoires van alternatieve spiritualiteit op. In hun commerciële vorm spelen zij vooral in op de nieuwsgierigheid naar het 'paranormale'. Veel mensen willen toch graag weten of er niet 'iets' is dat het leven bestiert. Dat deze interesse wordt bevredigd via commerciële kanalen kan begrepen worden vanuit de wens om de religieuze autoriteit waarnaar men zo nieuwsgierig is op een veilige afstand te houden, als een manier om de eigen vrijheid te 'kopen'. In een verkoper-consumentrelatie heeft de consument immers geen verplichting om de 'spirituele koopwaar' serieus te nemen. Hetzelfde geldt voor boeken, of die nu een christelijke of een *New Age* achtergrond hebben: men is nieuwsgierig naar de religieuze autoriteit waarover deze boeken spreken, maar deze autoriteit kan op een veilige afstand worden gehouden, en wordt alleen op de eigen voorwaarden toegelaten in het domein van het vertrouwde.

In Zuid-Limburg, net als elders in Nederland, bestaan nogal wat zogenaamde 'spirituele verenigingen' die voortkomen uit het spiritisme dat in de negentiende eeuw vanuit Engeland populair werd. Inmiddels is dit een 'gezonken cultuurgoed' dat men op allerlei onverwachte plekken kan aantreffen in het lokale leven: in de artikelen en advertenties van de gratis zondagskrant, in de jaarkalender van het gemeentehuis, en in de dorpshuizen, schuren en huiskamers waar deze spirituele verenigingen hun bijeenkomsten organiseren. De popularisering van *New Age* sinds de jaren negentig vindt hier een vruchtbare voedingsbodem. Deze verenigingen hebben een sterk 'ingebed' karakter en trekken mensen aan die voornamelijk georiënteerd zijn op het lokale leven; hun praktijken spelen dan ook vooral in op problemen en zorgen rond familieleven en relaties, zoals overlijden, ziekte en werkeloosheid.

In hoofdstuk 5 wordt nader ingegaan op de processen van betekenisgeving in dit circuit door te focussen op een spirituele vereniging. Tijdens de bijeenkomsten van deze vereniging staat een aantal overtuigingen centraal, die echter nergens expliciet zijn opgeschreven. Mensen die hierover doorvragen worden verwezen naar de boeken van Blavatsky, Jozef Rulof of naar boeken van mensen die bijna-doodervaringen hebben gehad of anderszins verslag doen van contacten met 'gene zijde'. Verder wordt er weinig belang aan 'boekenwijsheid' en doctrine gehecht: het is de bedoeling dat men via zelfstudie en het oefenen van paranormale perceptie tot meer inzicht komt. Het voortbestaan na de dood, reïncarnatie en het bestaan van een goddelijke wereld die zich actief met mensen bemoeit zijn hierbij belangrijk.

Deze goddelijke wereld bestaat uit allerlei verschillende sferen. Mediums worden ook op deze manier beoordeeld: hoe hoger de sfeer waarmee ze in contact staan, hoe hoger de status van hun uitspraken. Ook *karma* speelt een belangrijke rol; dit wordt opgevat als het energetisch residu van alles, goed of slecht, wat men ooit (inclusief in vorige levens) gedaan heeft. Dit energiepatroon vormt de blauwdruk voor de 'lessen' die je in dit leven moet leren.

Er was een aantal thema's dat steeds opnieuw terugkwam tijdens de bijeenkomsten, waarover men steeds opnieuw morele uitspraken wilde doen: persoonlijke verantwoordelijkheid, de grenzen aan de invloed die men over andere mensen kan en mag uitoefenen, en de autoriteit van mediums. De nadruk op persoonlijke verantwoordelijkheid, gekoppeld aan het begrip *karma*, betekent dat mensen zelf verantwoordelijk zijn voor alles wat hen overkomt, zelfs wanneer hen dit door anderen wordt 'aangedaan'. Essentieel is dat men hieruit een les moet leren. De beperkingen van de invloed die men over anderen kan uitoefenen gaan vaak over conflicten in persoonlijke relaties of relaties op het werk: een vrouw kan haar man niet dwingen om haar standpunt over opvoeding over te nemen, een man kan zijn buurman niet dwingen de muziek zachter te zetten; het enige wat men kan doen is de eigen les leren.

Het ideaaltypische pad dat men moet afleggen om tot groter inzicht te komen begint vaak met ervaringen die 'paranormaal' worden genoemd, maar die in eerste instantie verwarrend zijn, en vaak samenhangen met een tragische gebeurtenis zoals het overlijden van een geliefde. Hoe meer men zichzelf traint in paranormale perceptie, hoe normaler het wordt om aura's waar te nemen, voorspellende dromen te hebben, of anderszins tekenen van 'gene zijde' te ontvangen. In principe kan iedereen hier toegang toe krijgen. Er werd van niemand 'zuiverheid in de leer' verwacht, juist omdat inzicht in het paranormale als een persoonlijke ontwikkeling werd gezien.

Een aantal mensen fungeerde als exegeet voor de anderen. De meeste van hen hadden zelf een praktijk als medium, paragnost, tarotkaartlegger of magnetiseur. Hoewel uitspraken van mediums een erg letterlijk karakter hebben en objectieve informatie van 'gene zijde' zouden moeten doorgeven, gaat men ervan uit dat deze informatie altijd gekleurd wordt door de subjectiviteit en de kwaliteit van het medium. Roddel en het uitwisselen van ervaringen met mediums en helder-

zienden waren dus een belangrijk controlemechanisme om de macht van deze mediums in te tomen.

Op basis van dit onderzoek zou men kunnen speculeren dat een deel van het publiek dat geïnteresseerd is in *New Age*-artikelen en alternatieve diensten, er over deze zaken een veel letterlijker interpretatie op nahoudt dan in de wetenschappelijke literatuur wordt aangenomen. In literatuur over *New Age* blijken engelen, geesten en andere 'bovennatuurlijke' zaken vaak metaforen te zijn, projecties van het onderbewuste, die voortvloeien uit de psyche van de mens. In deze kringen echter, wordt ervan uitgegaan dat engelen, geesten, enzovoort bestaan, onafhankelijk van de psyche van de mens, en dat dit belangrijke morele consequenties heeft. In de commerciële variant spelen grafiekjes, aurfoto's, en dergelijke daarom een belangrijke rol in het overtuigen van de consument van de 'echtheid' en autoriteit van de kennis die men koopt.

In hoofdstuk 6 wordt beschreven hoe een pastoraal centrum van 'liberale' katholieke signatuur haar interpretatie van de bijbel en de christelijke/katholieke traditie overbracht op cursisten en deelnemers aan discussiegroepen over de bijbel, de koran en beschouwelijke literatuur. De begeleidende pastors benadrukten steeds opnieuw dat er geen zekerheden en feiten zijn in het geloof. Het vastklampen aan zekerheden werd afgewezen door zowel de pastors als veel van de deelnemers: dit zou kunnen leiden tot fundamentalisme. De waarden van inclusiviteit en respect voor elkaar stonden voorop en werden in verband gebracht met de evangelische boodschap van naastenliefde. Elke neiging tot moraliseren door de deelnemers werd sterk tegengewerkt door de pastors. Het pastorale centrum had zeer effectieve strategieën ontwikkeld om het verband te laten zien tussen hun liberale, inclusieve versie van het christendom en het 'letterlijke' en exclusieve katholicisme van vroeger. De liberale versie werd dan meestal voorgesteld als het resultaat van gegroeid inzicht, waardoor mensen met een 'letterlijk' geloof als 'ouderwets' en psychologisch onvolwassen konden worden afgedaan.

Met de polarisatie in het heden ging men omzichtiger om. Wat wel en niet is 'toegestaan' volgens de kerkelijke moraal was binnen het discours van het pastorale centrum irrelevant, ondanks het feit dat het neoconservatieve beleid van het bisdom die vraag steeds weer opriep. De overtuigingen, waarden en mechanismen van uitsluiting, die door het pastoraal centrum werden voorgesteld als een deel van het verleden dat men achter zich moest laten, maken immers nog steeds deel uit van het beleid van het bisdom, ook in het tijdperk na Gijsen. Maar het lag politiek uiterst gevoelig – zeker gezien de toenadering tussen de twee polen die werd gezocht na het vertrek van Gijsen – om dat af te doen als 'ouderwets' en psychologisch onvolwassen. Dit was echter wel de implicatie van het discours op het pastoraal centrum en dit werd soms ook als zodanig geformuleerd door de deelnemers. De pastors zelf ontweken deze conclusies, en gaven meestal ook niet aan dat zij slechts één uiteinde van het spectrum van liberaal naar (neo-)conservatief vertegenwoordigen. Op informeel niveau echter,

vertegenwoordigde het stereotype van de ‘slechte pastoor’ het omgekeerde van de waarden waar het pastoraal centrum voor staat.

In hoofdstuk 7 – de conclusie van dit proefschrift – wordt gesteld dat de oudere generatie terugkijkt op de veranderingen in religieuze praktijk in de lokale gemeenschappen in Zuid-Limburg als iets dat van bovenaf werd opgelegd, niet als iets dat voortkwam uit een benauwenis waartegen men in opstand kwam. Ook onder jongere generaties werd de discrepantie tussen het morele discours van het bisdom en de sociale werkelijkheid nauwelijks expliciet genoemd, en meestal afgedaan met de opmerking dat de kerk nu eenmaal achterloopt. Desondanks wordt de dreiging van uitsluiting van de sacramenten nog steeds beleefd middels de sacramenten rondom sterven en begraven.

Er heeft zich een fundamentele verandering voorgedaan in morele oriëntatie die zich niet heeft afgespeeld op het niveau van discours of van argumenten die uitgewisseld worden, maar in de afbakening van domeinen tussen wat men beschouwt als het domein van de mens en wat men beschouwt als het domein van God en de kerk. Deze afbakening gaat vooraf aan het niveau van de concrete argumenten die uitgewisseld worden om zich in moreel opzicht te oriënteren. Het familieleven en lokale dorpsleven, het domein van het vertrouwde, staan centraal en vormen het uitgangspunt voor morele oriëntatie. Dit blijkt ook uit het gegeven dat rolpatronen in het gezin slechts gedeeltelijk zijn veranderd. Het domein van het vertrouwde is tevens het belangrijkste aanknopingspunt voor religieuze repertoires.

De religieuze praktijken die hier worden beschreven bleken niet zozeer een antwoord te bieden op de beperkingen van het rationalisme of de spanningen die worden opgeroepen door individualisering. Bovenal wenst men in de lokale gemeenschappen in Zuid-Limburg een vorm van religiositeit die zich makkelijk laat voegen in het domein van het vertrouwde, die de waarden die in dit domein gelden ondersteunt en manieren biedt om te reflecteren op de problemen die zich in dit domein voordoen. De verhouding tot religieuze autoriteit wordt gekenmerkt door een sterke ambivalentie en de wens om de eigen vertrouwde wereld van familie en lokale gemeenschap te beschermen tegen inmenging van ‘vreemde’ autoriteiten. In duidingen van hedendaagse religiositeit is het belangrijk om deze ambivalentie ten opzichte van religieuze autoriteit niet alleen maar als ‘individualisme’ af te doen, maar te zien in het licht van de wens van een groot deel van de bevolking om een ‘ingebod’ leven te leiden. Hoewel individualisering en individualisme zeker belangrijk zijn, is het belangrijk dit perspectief aan te vullen met het inzicht dat veel mensen moeite doen om een bepaalde continuïteit met het verleden, en verbondenheid met de directe omgeving, in dit geval de lokale dorpsgemeenschap in stand te houden en vorm te geven.

